

Esa Itkonen: O roli vědomí v jazyce a v lingvistice^{1*}

překlad: Martin Beneš

ITKONEN, Esa (2008): Concerning the role of consciousness in linguistics. *Journal of Consciousness Studies*, 15(6), s. 15–33.

[Existuje] nebezpečí, že podlehneme jednomu z pokusů, jež souvisí s procesem interpretace: „klasická“ chyba spočívá v nedostatku empatie: při hodnocení diverzity příliš brzy předpokládáme jedinou normu, často naši vlastní; druhá chyba spočívá v nedostatku identity, jde o „romantickou“ reakci na diverzitu, při níž se příliš intenzivně nebo příliš brzy nadchneme pro jiný způsob života a nahradíme jeho normou (ať už skutečnou, nebo předpokládanou) svou normu vlastní (Hymes, 1964, s. xxv).

Kuhn potřebuje, aby jeho teorie byla schopna zabránit úplné kulturní relativizaci skutečnosti, aniž by současně etnocentricky nebo prezentisticky projektovala do cizí kultury vlastní pojetí reality (Hoyningen-Huene, 1993, s. 50).

VĚDOMÍ ODMÍTANÉ

Generativní lingvistika je svým důsledným popíráním jakéhokoliv využití vědomí antipodem stanoviska, které předložím v tomto příspěvku.

[Lingvista] zkoumá jazyk stejně jako fyzikální realitu, vnímá lidi jako „přírodní objekty“ (Chomsky, 1975, s. 183). Nesmíme podlehnout pokusům a předpokládat, že vědomí, tj. mentální stavy a jejich obsahy, jsou nám jakkoliv přístupné (Chomsky, 1986, s. 230).

Na to je třeba odpovědět, že jediný „člověk“, kterého kdy Chomsky jakožto lingvista zkoumal, je on sám a že při tom analyzoval takové anglické věty, které na základě své

---

* Tento článek vychází z přednášky, kterou jsem proslovil na konferenci *Towards a Science of Consciousness* konané v červenci r. 2007 v Budapešti. Do jisté míry mě k němu inspiroval Jordan Zlatev (2010). Chtěl bych poděkovat editorům a anonymnímu recenzentovi za komentáře k jeho první verzi.

1 Tento překlad vznikl v rámci projektu Inovace studia obecné jazykovědy a teorie komunikace ve spolupráci s přírodními vědami, reg. č. CZ.1.07/2.2.00/28.0076, který je spolufinancován Evropským sociálním fondem a státním rozpočtem České republiky. Překlad byl pořízen z verze článku, která je volně dostupná na autorových internetových stránkách (viz: <<http://users.utu.fi/eitkonen/JCS-2008.pdf>>) [pozn. překl.].

vědomé intuice považoval buď za správné (gramatické), nebo nesprávné (negratické). Svůj předmět výzkumu (tj. sám sebe) tak s největší pravděpodobností nemohl zkoumat stejně jako přírodní objekty, protože ty se od něj liší tím, že nemají vědomí (pokud se ovšem neukáže, že pravdu mají stoupenci panpsychismu). Ze stejného důvodu platí, že pokud by se Chomsky vyhýbal tomu, co je přístupné jeho vědomí, neměl by co zkoumat. Podobné názory odmítající vědomí zastává i Jackendoff (2002, s. 28; zvýraznění EI):

[Chci] zbavit lingvistickou teorii intencionálních termínů, jako jsou „reprezentace“, „symbol“, „informace“ [a] „znalosti“. Znalost angličtiny není „znalostí, že“ (ať už si za že dosadíme cokoliv). Tvrdit, že znalost jazyka je druhem „znalosti, že“, znamená umísťovat tuto znalost do vědomého sektoru, a nikoliv do funkcionalistické domény, kde ji potřebujeme.

Je zřejmé, že Jackendoff, stejně jako Chomsky, si musí na každém kroku protiřečit. Jeho data sestávají výlučně z anglických vět označených, nebo neoznačených hvězdičkou (např. *John adores himself* and **John thinks that you adore himself*), přičemž přítomnost (příp. absenci) hvězdiček vysvětluje takto:

Znak * před větou znamená, že je *hodnocena* jako agramatická [zatímco jeho nepřítomnost značí, že je *hodnocena* jako gramatická] (Jackendoff, 2002, s. 15; zvýraznění EI).

Není snad třeba zdůrazňovat, že hodnocení vět jako ne/gramatických je příkladem vědomé znalosti, že, nebo přinejmenším (vědomého) tvrzení o vědomé znalosti, že. Přestože se tedy Jackendoff chce vědomí zbavit, zůstává na něm, tj. na své vědomé znalosti angličtiny, zcela závislý. Obsáhlou kritiku „fyzikalistické filozofie“, která je základem generativismu, lze najít v mých pracích z let 1978 a 1996 (viz Itkonen, 1978; 1996).

VĚDOMÍ ŠPATNĚ UCHOPENÉ

Důležitost role vědomí pro lingvistický výzkum docenili na rozdíl od generativistů představitelé funkční a/nebo kognitivní lingvistiky, jako je např. Wallace Chafe a Leonard Talmy. Podle mého názoru však podstatu (jazykového) vědomí uchopili špatně.

Podívejme se nejprve na Chafeovo a Talmyho přesvědčení, pokud jde o *bona fide* obranu vědomí. Problematický charakter jejich stanoviska je zřejmý už z toho, jak nekriticky ztotožňují vědomí s *introspekci*:

Požadavek na práci s daty z pozorování se udržoval pouze v oblasti fonetiky a v těch oblastech psycholingvistiky, které ovlivnila psychologická tradice. Většina lingvistiky se v tomto ohledu od psychologie značně liší. Vezměme si jednoduchý příklad. Lingvisté ochotně mluví o morfému prostého minulého času, o plurálovém morfému atp., minulost a plurálovost jsou však přímo založeny na *introspekci*.

tivních dokladech. I když např. Zellig Harris doufal, že se lze potřebě introspekce vyhnout tím, že budeme zkoumat výhradně pozorovatelné zvuky a písmena ve velkých korpusech, ve skutečnosti tak nikdo při své lingvistické práci nepostupoval. [...] Podobně je na introspekci závislý i výzkum diskurzu (Chafe, 1994, s. 14–15; zvýraznění EI).

Hlavní metodologický postup používaný v lingvistice je *introspekce* (Talmy, 2007, s. 1, zvýraznění EI).

Na tomto přístupu je, bez obalu řečeno, špatné to, že nerozlišuje mezi dvěma druhy znalostí, které se nezakládají na datech z pozorování, konkrétně mezi *introspekci* a *intuicí*. Každý z nich se tohoto omylu dopouští svým vlastním způsobem.

Chafe (1994) rozlišuje dva, tj. pouze dva, druhy „pozorování“, konkrétně pozorování „veřejné“ a „soukromé“, přičemž „soukromé“ pozorování ztotožňuje s „introspekci“:

Mezi veřejně pozorovatelné aspekty [jazyka; MB] patří zejména produkce zvuků a psaných symbolů. Existují však i jiné a jistě velmi důležité aspekty jazyka a myslí, které jsou pozorovatelné *soukromě* a dostupné každému z nás, ale jakoukoliv přímou cestou už nikomu jinému. Do této kategorie patří významy, mentální obrazy, emoce a vědomí. Pozorování svých vlastních mentálních stavů a procesů se často označuje jako *introspekce* (Chafe, 1994, s. 12; první zvýraznění EI).

O něco dále (na s. 13–25) Chafe připouští, že podle převažujícího názoru jsou „objektivní“ a „vědecké“ pouze výsledky „veřejného pozorování“. Statečně se snaží ukázat, že je třeba brát v potaz i introspektivní data, přestože mají „subjektivní“ charakter. Nejpádnější argument uvádí v předcházející citaci: k vyžívání „soukromých pozorování“ prostě neexistuje žádná alternativa. Ze stejného důvodu je Talmyho (2007, s. 16–20) obrana „introspekce“ před „empiricismem“ — i když sama o sobě správná — vlastně zbytečná.

Chafe opakuje a rozpracovává teze své knihy z roku 1994 ve své práci z roku 2002 (viz Chafe, 2002). Tvrdí, že jazyk je dichotomická entita, skládající se z myšlenek a zvuků:

Zvuky jsou veřejně pozorovatelné a objektivní, badatelé je mohou nahrávat a měřit. Myšlenky jsou však soukromé; [...] Dokud jsme při vědomí, máme všichni neustále nějaké myšlenky. Víme o tom, že je máme, a můžeme je introspektivně zkoumat, [...] (Chafe, 2002, s. 306).

O něco dále (na s. 309) Chafe dodává, že dokonce i když se myšlenky „filtrují“ přes „sémantickou strukturaci“, stále jsou definovatelné jako myšlenky. K Chafeovým názorům teď uvedu tři poznámky.

Zprvée, žádná „veřejná pozorování“ neexistují. Každé pozorování je kognitivní akt založený na jednom z pěti smyslů a jako takový je vždy zcela subjektivní přesně v tom smyslu jako každé domněle „soukromé“ pozorování. Mylně interpretovaná dichoto-

mie „veřejného vs. soukromého“ chce říct, že znalosti získané pomocí smyslových vjemů jsou *spolehlivější* než znalosti získané jakýmkoliv jiným způsobem.

Zadruhé, tvrzení z předcházející věty je zřetelně nepravdivé. Poznatky logiky a (elementární) matematiky se obecně vnímají jako spolehlivé i přesto, že jsou výsledkem „soukromých pozorování“. Nedůvěra v „soukromá pozorování“ se obecně řečeno ukáže jako neopodstatněná, jakmile se introspekce (zaměřená na subjektivní obsah vědomí) nahradí *intuicí* (o objektivně platných normách).

Zatřetí, vztah mezi zvukem a významem, jak ho popisuje Chafe, je příliš asymetrický. Už de Saussure (1996/1916; přeložil František Čermák) upozornil na to, že jazykový znak se skládá jak ze zvuku, tak z významu a že každá z těchto složek má svou formu a substanci.

„[M]yšlenka-zvuk“ implikuje členění a [...] jazyk propracovává své jednotky tím, jak se konstituuje mezi dvěma amorfními masami (*ibid.*, s. 140 [156]). Lingvistika tudíž pracuje v té pomezí oblasti, v níž se prvky obou řádů kombinují, a tato kombinace vytváří formu, nikoliv substanci (*ibid.*, s. 140 [157]; kurziva originálu odstraněna).

Z toho plyne, že fonologie je (na rozdíl od fonetiky) „formou“ zvuků a že jde o sociální instituci stejné úrovně, jako je sémantika (nebo syntax). Talmy (2000) se explicitně distancuje od dosavadní tradice a identifikuje (svou vlastní) lingvistiku s něčím, čemu říká „fenomenologie“ a co definuje jako výzkum „vědomých prožitků“.

Hlavním předmětem výzkumu kognitivních sémantiků jsou kvalitativní mentální jevy jako takové, které existují ve vědomí. Kognitivní sémantika je tak odvětvím fenomenologie. [...] Jediným nástrojem, s jehož pomocí lze zkoumat fenomenologický obsah a strukturu vědomí, je introspekce (s. 4). A význam je součástí vědomých poznatků (s. 5–6).

Doména, k níž „introspekce“ patří, je detailněji popsána v Talmyho práci z roku 2007 (viz Talmy, 2007). Talmy jmenuje 14 různých „aspektů jazyka, které jsou dobře přístupné pomocí introspekce“ a mezi nimi i „gramatičnost frází či vět“. Uvádí, že „generativní syntax je založena na spolehlivosti soudů o gramatičnosti“. Tato poznámka je sama o sobě správná, ale vede k mylnému dojmu. Neříká totiž nic o tom, že totéž platí pro každý typ (teorie) syntaxe, který byl kdy vytvořen, ať už jde o indickou tradici a Pániniho, arabskou tradici a Sibawaihiho, nebo západní tradici a Apollonia Dyscola (srov. Itkonen, 1991, kap. 2, 4 a 5).

Ontologický status významu charakterizuje Talmy (2007) úplně stejně jako ve své knize z roku 2000.

Sémantik musí jít tam, kde je umístěn význam, tj. tam, kde jsou vědomé znalosti. Přitom „jít tam“ = introspekce (Talmy, 2007, s. 19).

V této chvíli musím uvést svůj vlastní názor na to, *jak existuje význam*. V souladu se svým sociálním pojetím jazyka souhlasím s široce pojatým wittgensteinovským

přístupem, podle něhož je význam jazykového výrazu jeho užití, přesněji jeho užití determinované intersubjektivně platnými normami.

Jen málokdo ví, co je to význam, ale každému je jasné, že všechny nástroje mají formu a funkci (= „užití“); každý také ví, jak (by se měly) nástroje používat (i když tu a tam je lze použít i nesprávně); bylo by proto zarážející, kdyby byl kdokoliv uveden do rozpaků „ontologickou otázkou“ po tom, jak existuje např. kladivo. Pojetí jazykových jednotek jako nástrojů s formou a funkcí a ztotožnění významu a funkce pravděpodobně poskytuje konceptuální vysvětlení (Itkonen, 2005a, s. 187).

V souladu s tím je význam slova *cat* ‚kočka‘ dán tím, že se toto slovo používá k odkazování na kočky nebo k mluvení o kočkách; význam slova *if* ‚jestliže‘ je dán několika způsoby jeho užití, např. vyjadřováním hypotetických vztahů mezi příčinami a následky jako ve větě *If people drink vodka, they get drunk* ‚Jestliže lidé pijí vodku, opijí se‘, nebo k vyjádření hypotetických vztahů mezi následky a příčinami jako ve větě *If people are drunk, they have been drinking vodka* ‚Jestliže jsou lidé opilí, pili vodku‘. Definovat význam slova *cat* ‚kočka‘ jako odpovídající mentální obraz nemusí být zcela nevěrohodné, zcela nevěrohodné by však bylo definovat takto význam slova *if* ‚jestliže‘ (a to proto, že odpovídající mentální obraz prostě neexistuje).

Bylo by sice možné pokusit se význam slova *if* ‚jestliže‘ definovat jako „komponent“ komplexního mentálního obrazu spojeného s větou jako *If people drink vodka, they get drunk* ‚Jestliže lidé pijí vodku, opijí se‘, jak se však takový mentální obraz liší od mentálního obrazu spojeného s větou *Because people drink vodka, they get drunk* ‚Lidé se opijí, protože pijí vodku‘? Podle mého názoru jsou tyto mentální obrazy úplně stejné a liší se jen v tom, jak se užívají, tj. k vyjádření hypotetického nebo aktuálního vztahu příčiny a následku. Vzpomeňme na Wittgensteinův názor, že každý obraz nakreslený na papíře nebo vyvolaný v mysli lze interpretovat nekonečně mnoha způsoby. Je-li tedy interpretace mentálního obrazu stejná jako užití příslušné věty (např. vyjadřovat hypotetický vztah příčiny a následku), jsou mentální obrazy nepodstatné a není třeba se jimi zabývat (detailnější diskusi viz in Itkonen, 1994).

Jelikož jsou významy slov *cat* ‚kočka‘, *if* ‚jestliže‘ atp. sociální fakty, nemůže být jejich osvojení záležitostí introspekce do obsahu vlastního vědomí. Jelikož jde navíc o fakty *normativní*, nelze si je osvojit ani na základě pozorování (výskytů nějakých entit v čase a prostoru), protože normy (které známe) rozhodují o správnosti, nebo nesprávnosti pozorovaných entit. Znalost norem se obvykle označuje jako *intuice*.

Uvedme přibližnou analogii: jedině na základě své (subjektivní) logické intuice vím, že např. výrok $\neg(p \wedge \neg p)$ je pravdivý, a skutečnost, že to vím, není způsobena mým vědomím, ale spíš tím, že je to „kdesi venku“, determinováno intersubjektivně platnými pravidly (nebo normami) logiky. Užití kladiva nebo spojky *if* ‚jestliže‘ je mému vědomí jistě *přístupné*, nebylo by však správné říct (jak to dělá Talmy), že je v něm *umístěno*.

Existovalo období, kdy výše uvedené názory nebyly cizí dokonce ani hlavnímu proudu lingvistického myšlení.

Vyjádření lingvistů na téma významu byla v mnoha ohledech zmatená a zavádějící. [...] Mentalistická definice [významu] je k ničemu každému, kdo chce vědět, jestli správně rozumí nějakým jazykovým výrazům — už jen proto, že neexistuje způsob, jak by se mohl přesvědčit, zda obrazy, které má na mysli, když produkuje nebo recipuje nějaký jazykový výraz, s ním sdílí jeho komunikační partneři (Fillmore, 1971, s. 273). Z prací běžných filozofů jazyka se lingvisté mohou dozvědět, že významy nejsou abstraktní entity nějakého mysteriózního druhu, ale že jde o pravidla užití, jejichž „znalost“ je u uživatelů jazyka třeba předpokládat, aby chom mohli vysvětlit, proč jsou lidé schopni správně používat jazykové výrazy (Fillmore, 1971, s. 274).

Z určitých důvodů, které nedokážu pochopit, byl tento správný pohled na věc opuštěn.

Ještě poslední poznámka: v 60. a 70. letech minulého století se metodologické debaty zaměřovaly na status jazykové *intuice*. Chafe a Talmy „intuici“ bez jakéhokoliv vysvětlení nahradili „introspekci“. Možná uvažovali o tom, co kdysi řekl William James (1890, s. 185): „Slovo introspekce není nutné definovat.“ Argumenty v tomto článku však ukazují, že James se v tomto ohledu mýlil. Introspekci nelze ponechat bez definice.

VĚDOMÍ ANALYZOVANÉ

Mám-li teze tohoto článku podpořit argumenty, nenapadá mě lepší východisko, než je Trubeckého (1969/1939) strukturalistická fonologie. Na základě pečlivého eliminačního postupu dochází Trubeckoj přesně k tomu, co sám považuji za správné řešení. Ve fonologii nemůže být pozorování nebo percepce (toho, co se děje v čase a v prostoru) správnou metodou získávání znalostí:

Prvky řečových aktů [*parole*] lze produkovat a recipovat. Jazykový systém [*langue*] nelze ani produkovat, ani recipovat. Musí být k dispozici předem a sloužit mluvčímu i adresátovi jako referenční rámec (Trubeckoj, 1969/1939, s. 12). Jazyková hodnota hlásek je [...] poměrně obtížně dostupná věc, kterou nelze recipovat ani zkoumat pomocí sluchu či hmatu (*ibid.*, s. 13). [Biostatické metody] se problémů fonologie vůbec nedotýkají, neboť jazykový systém se nachází mimo dosah měření a čísel (*ibid.*, s. 8; všechna zvyraznění EI).

Vhodnou metodou není ani introspekce. Jakákoliv introspektivní nebo psychologická metoda je uplatnitelná jedině ve fonetice, nikoliv ve fonologii. Lingvistika není psychologie:

Foném byl původně definován z psychologického hlediska. J. Baudouin de Courtenay ho definoval jako „psychický ekvivalent hlásky“. Tato definice byla neudržitelná. [...] Foném nelze definovat jako „zvukový obraz“ ani jako „vědomý zvukový obraz“ a jako takový ho postavit do protikladu k hlásce. Výraz *Lautabsicht* (zvu-

kový obsah) je jen libovolným vyjádřením designace fonému jakožto „zvukového obrazu“. I on byl proto nesprávný. [...] Celý tento psychologický způsob vyjadřování nemůže náležitě zachytit podstatu fonému, a je ho proto třeba odmítnout [...]. Foném [...] je lingvistický, nikoliv psychologický koncept (*ibid.*, s. 37–38). Lze podat jinou definici, podle níž je fonetika čistě fenomenalistický [*phänomenologisch*] výzkum hlásek, zatímco fonologii přísluší výzkum jejich jazykových funkcí (*ibid.*, s. 11). Fonologie se nutně zabývá jazykovými funkcemi hlásek, zatímco fonetika se zabývá jejich fenomenalistickými [*phänomenologisch*] aspekty bez ohledu na jejich funkci (*ibid.*, s. 12; všechna zvýraznění EI).

Proč je jak pozorování/percepce, tak introspekce nevhodnou metodou lingvistické analýzy? Odpověď je následující:

Jelikož se jazykový systém [*Sprachegebilde*] skládá z pravidel neboli *norem*, jde o systém, nebo přesněji řečeno o několik dílčích systémů, které jsou v opozici k řečovým aktům [*Sprechakt*] (*ibid.*, s. 3). Předmětem fonologie [jsou] nad-individuální *sociální hodnoty* (*ibid.*, s. 9). Základem této distinkce [mezi fonetikou a fonologií] je skutečnost, že jazykový systém jakožto *sociální instituce* představuje svět vztahů, funkcí a hodnot, zatímco řečové akty představují svět empirických fenoménů (*ibid.*, s. 12; všechna zvýraznění EI).

Trubeckoj sice vylučuje pozorování/percepci a introspekci, ale specifický způsob získávání znalostí, který souvisí se „sociálními hodnotami“ determinovanými normami určitých sociálních institucí, nijak nepojmenovává. Nyní je zřejmé, že tímto specifickým způsobem získávání znalostí je *intuice*. Explicitně jsem to vyjádřil ve své práci z roku 1981 (viz Itkonen, 1981):

Kognitivní akt je nutně subjektivní, intersubjektivní může být jen jeho předmět. Bez odkazu na tento předmět nelze kognitivní akt definovat. [...] *Pozorování* se týká věcí a událostí, které existují v intersubjektivní časoprostorové realitě, což znamená, že je přímo zprostředkovávané jedním z pěti smyslů. [...] *Introspekce* se týká subjektivních vjemů vyvolaných především, ale nikoliv výlučně věcmi a událostmi vyskytujícími se v čase a prostoru. Jinými slovy, předmět introspekce se nenachází v intersubjektivní realitě. [...] *Intuice* se týká pojmů a pravidel existujících v intersubjektivní normativní realitě (*ibid.*, s. 127–128; zvýraznění EI).

Dnes se mi zdá můj odkaz na „vjemy“ jakožto předměty introspekce příliš úzký, pokud se výslovně neuvede, že se tímto slovem myslí i intence, propoziční postoje, emoce, mentální obrazy atp. Přisuzovat vědomí popsanou trojdílnou strukturu je však podle mě stále namístě, a to zejména z pohledu lingvistické metodologie. Je zajímavé, že paralelně se mnou (viz Itkonen, 1981) postuloval existenci zcela totožných způsobů získávání znalostí také Katz (1981, zejm. s. 194–196) (jen s tím rozdílem, že místo „pozorování“ mluví o „perpcepci“).

Jak já, tak Katz jsme se pokoušeli vybudovat životaschopný koncept *intuitivní vědy*. Tento koncept navrhl Pap (1958), poprvé jsem ho však definoval a doložil ve své práci

z roku 1978 (viz Itkonen, 1978, kap. 10–11), kromě toho se jím zabývám také ve své monografii z roku 2003 (viz Itkonen, 2003, kap. 14–17).

Ve světle předešlých citací je zřejmé, že svým odmítnutím pozorování/percepce i introspekce se ke konceptu intuitivní lingvistiky hlásil i Trubeckoj. Poznává totiž (viz Trubeckoj, 1969/1939, s. 6), že odpor k tomuto konceptu je založen na *Denkfaulheit*, tj. na „myšlenkové lenosti“. S tím souvisí čtyři důležité aspekty.

Zprv se pomíjely skutečnosti známé z historie lingvistiky. Jak dokládám ve své knize z roku 1991 (viz Itkonen, 1991), gramatická tradice byla ve všech obdobích a na všech místech založena na intuici, tj. na samozřejmých příkladových větách. Využití korpusových dokladů není doloženo nebo má jen doplňkový charakter.

Zadruhé se ignorovala existence jiných intuitivních věd (nebo disciplín), jako je (filozofická) logika či (analytická) filozofie. Jsou-li jediným východiskem pro srovnávání přírodní vědy, jeví se intuitivní lingvistika (tj. gramatická teorie) poměrně přirozeně — ale nesprávně — jako konceptuálně nemožná nebo přinejmenším jako metodologicky anomální.

Zatřetí, intuice a její předměty se vnímaly jako odtržené od časoprostorovosti, tj. zapomínalo se na to, že i když jsou normy (*langue*) a normativní chování (*parole*) dvě odlišné věci, navzájem se předpokládají: „Ve všech těchto případech se musí striktně rozlišovat mezi sociální institucí *per se* a konkrétními akty, v nichž se tato instituce manifestuje a které by bez ní byly nemožné“ (Trubeckoj, 1969/1939, s. 12). I když jsou na sobě normy a jednání konceptuálně závislé, ontologicky jde o dvě různé věci, jak o tom svědčí skutečnost, že normy se vnímají prostřednictvím intuice, zatímco jednání se pozoruje.

Začtvrté, a v těsné návaznosti na předchozí bod, intuice a jejich objekty se odepisovaly kvůli svému domněle „statickému“ a „netělesnému“ charakteru. Toto nedorozumění je způsobeno ignorováním toho, že intuice je zaměřena na normy a normy jsou nutně normami *jednání*, např. pro požadování něčeho, pro kladení otázek, nebo pro konstatování. A tato jednání, kódovaná pomocí rozkazovacích, tázacích a oznamovacích vět, jsou integrální součástí *inter*-akcí. Intuice je z toho důvodu neoddělitelná od interakce. Interakce jsou přitom z definice dynamické a nemohou probíhat bez účasti tělesných osob. Intuice je proto jak dynamická, tak ztělesněná.

Katz prosazuje myšlenku čisté intuitivní lingvistiky. V tomto ohledu s ním nesouhlasím. Považuji za samozřejmé, že subdisciplíny, jako je (experimentální) psycholingvistika nebo (empirická) sociolingvistika, jsou integrální součástí jakékoli životaschopné obecné koncepce lingvistiky. Věnoval jsem velké úsilí tomu, abych ukázal, jak je třeba všechny tyto ontologicky i metodologicky odlišné aspekty chápat, aby mohly tvořit koherentní celek (srov. Itkonen, 1983; 2002).

Katzově práci se v každém případě nedostalo takového uznání, jaké by si zasloužila. Příčinu je třeba hledat v jeho nepřijatelné platonistické pozici. Pateman (1987, s. 52) však poznamenává, že „všechny vlastnosti, které Katz připisuje [platónským] abstraktním objektům, jsou podle všeho vlastní tomu druhu konvencí nebo sdílených znalostí, o nichž Esa Itkonen (Katz, 1981, ho necituje) tvrdí, že konstituují jazyková pravidla“. Dnešní četba Katzovy (1981) knihy umožňuje vnímat Chafeovy a Talmyho práce ze správné perspektivy.

Nyní je velmi dobře patrné, že Chafe a Talmy se svými pojmy „soukromého pozorování“ a „introspekce“ ve skutečnosti pokoušejí redefinovat lingvistiku jakožto v základě intuitivní vědu. I když samo o sobě lze toto počínání jedině uvítat, výše popsaný pojmový zmatek ho znehodnocuje.

INTUICE VS. INTROSPEKCE

Rozdíl mezi intuicí a normou vs. introspekci a mentálními obrazy je třeba vysvětlit. Normy jsou *intersubjektivní* entity, jak je zřejmé z toho, že porušení normy je z definice veřejnou událostí, následovanou obvykle nějakým druhem sankce. Mentální obrazy jsou na rozdíl od toho *subjektivní* čili soukromé entity, s čímž souvisí mj. to, že jsou nenormativní. Je nemožné mít nesprávné mentální obrazy, a to právě z toho důvodu, že jejich existence či výskyt nezbuzuje „veřejnou pozornost“.

Tento rozdíl lze ilustrovat následujícím způsobem. Předpokládejme, že jsem vyslovil správnou větu *That mountain range goes from Canada to Mexico* ‚To pohoří se táhne od Kanady až k Mexiku‘. Za předpokladu, že jsem to udělal za dostatečně příhodných okolností, jde všechno hladce, neboť jsem neporušil žádnou normu. Předpokládejme však, že jsem vyslovil nesprávnou větu **That mountain range goes from Canada in Mexico*. V takovém případě jsem porušil normu a nemůžu se vyhnout nějaké sankci, která může mít různou podobu — od lehkého nádechu překvapení na tváři mého komunikačního partnera až po explicitní opravu. Předpokládejme konečně, že pronesu ještě méně správnou větu, např. **That mountain range goes from Mexico to boy*. V takovém případě to mého komunikačního partnera upřímně znepokojí; pokud jsem jen vtipkoval, budu dost potrestán už jen tím, že ho budu muset uklidňovat, pokud jsem nevtipkoval, nebude má situace ani trochu radostná.

Přejdeme-li k doméně introspekce a mentálních obrazů, jsme v úplně jiné situaci. Na úrovni mentálních obrazů jsou se (správnými) větami *That mountain range goes from Canada to Mexico* a *That mountain range goes from Mexico to Canada* podle všeho spojeny dva protikladné *fiktivní pohyby* (srov. Talmy, 2000, s. 104). Tento předpoklad je jistě smysluplný. Představme si však, že při zaslechnutí nebo vyslovení jedné nebo obou těchto vět typický fiktivní pohyb mentálně neprovedu. Co se stane? Nic. Proč? Protože nedošlo k porušení žádné normy. Proč? Protože k porušení normy nemůže dojít, aniž by si někdo všiml, že byla porušena.

Namísto je možná ještě několik doplňujících poznámek. To, co bylo řečeno výše, nelze vnímat jako popírání existence mentálních obrazů. Právě naopak, jak introspekce, tak neurologické důkazy jasně svědčí o tom, že mentální obrazy existují. Mezi intuicí a introspekci však v lingvistice existuje logická návaznost — využití introspekce předpokládá využití intuice, ale nikoliv *vice versa*. Je zcela jistě možné provozovat („strukturní“ nebo „logickou“) sémantiku bez odkazů na introspekci. Šlo by o sémantickou analogii Trubeckého strukturní fonologie. Explanatorní využití *empatie* však ukáže, že pro posunutí hranic intuitivní lingvistiky existují dobré důvody (viz níže). Totéž platí *ex definitione* i pro experimentální psycholingvistiku a empiricko-statistickou sociolingvistiku (viz znovu Itkonen, 1983).

EMPATIE = ZPROSTŘEDKOVANÁ INTROSPEKCE

Viděli jsme, že intuice se týká souboru jednoznačně daných norem neboli „zdeděných a *statických* norem určitého stavu jazyka“ (Trubeckoj, 1969/1939, s. 10; zvýraznění EI). Ze stejných důvodů platí, že cokoliv, co se nachází mimo dosah těchto norem a co není předmětem pozorování/percepce, je jasným kandidátem na předmět introspekce. V této souvislosti jsme už zmínili mentální obrazy. Další takovou oblast tvoří procesy *osvojování* norem nebo *porozumění* těm, kteří se jimi řídí.

V předposledním oddíle budu argumentovat, že jakýkoliv pokus o vysvětlení „cízích“ jazyků a kultur musí být založen na *empatii*. Ještě před tím bych chtěl navrhnout „logickou“ rekonstrukci vztahů mezi introspekci a empatií. Předpokládejme, že obecný výraz „pocit“ zahrnuje (vědomí o) přesvědčeních, cílech, emocích atd. (Slovo „pocit“ tak nahrazuje výraz „vjem“, který jsem používal ve své práci z roku 1981 (viz Itkonen, 1981).) Jak se od aktuální introspekce do svého obsahu vědomí dostanu k empatii? Ve třech následujících krocích:

- (i) právě cítím (nebo jsem schopen cítit) $X \Rightarrow$
- (ii) cítil/a bych X , kdybych byl/a v situaci $Y \Rightarrow$
- (iii) cítil/a bych X , kdybych byl/a osoba Z v situaci Y (= empatie, Weberovo *Verstehen*, Collingwoodův *re-enactment*).

Toto obvykle není časová posloupnost. Svou vlastní schopnost cítit X , tj. schopnost cítit, co (si myslím, že) cítila osoba Z , si uvědomím většinou až tehdy, když jsem konfrontován s osobou Z v situaci Y . Jsem však přesvědčen, že jde o posloupnost *logickou*. Dodejme, že tyto tři kroky se obvykle odehrávají v předem daném sociálním kontextu (který několika šikovnými příklady osvětlují Zlatev et al., 2008).

INTUICE = KONVENCIONALIZOVANÁ EMPATIE

Vyjďeme z toho, že Y' reprezentuje význam a X formu. Dále navrhuji logickou rekonstrukci vztahů mezi empatií, introspekci a jazykovou intuicí. Jak se od introspekce dostanu k intuici? Následujícími třemi kroky:

- (i) díky *introspekci* vím, že právě teď výrazem X míním význam $Y' \Rightarrow$
- (ii) díky *empatii* vím, že i ostatní mohou výrazem X mínit nebo mínili význam $Y' \Rightarrow$
- (iii) díky *intuici* vím, že X znamená Y' (tj. že výrazem X by se měl mínit význam Y').

Důležitý je posun od „A výrazem X míní význam Y' “ k „ X znamená Y' “, protože umožňuje (schematicky) vysvětlit vznik (jazykové) *normativity*. Z toho plyne, že ještě předtím, než se význam Y' výrazu X plně konvencionalizuje, existuje (a musí existovat) období, v němž není zřejmé, zda o významu Y' víme (jen) díky introspekci, empatii nebo (už) díky intuici. Tento fakt vystihuje obecný charakter *jazykové změny* nebo obecněji *konvencionalizace*. Výše jsem dokázal odhalit význam těchto dvou pojmů, udělal jsem to navíc prostřednictvím poznávacích procesů, nikoliv — jak je mnohem

obvyklejší — pomocí jejich předmětů. Existenci jazykové změny nebo konvencionalizace nikdo nepopírá, ne každý však rozumí její pravé podstatě.

Nyní je na místě několik poznámek. Zaprvé, jak ukázali mj. Frege a Husserl, to, „co má být“, nelze vyvodit z toho ani převést na to, „co je“ (srov. Itkonen, 1991, s. 283–284). Sám jsem konkrétně ukázal marnost jakýchkoliv pokusů o redukci jazykových norem na (nenormativní) „posluchačovy představy/očekávání“ (Itkonen, 1978, s. 182–186) nebo konvencionalizovaných významů na (nenormativní) „posluchačovy intence“ (Itkonen, 1983, s. 167–168). Vznik normativity proto musí být *skokový*.

Zadruhé, výklad uvedený v tomto a v předchozím oddíle je záměrně schematický. Lze postulovat detailnější stadia a kroky a kromě toho je třeba popsat související psychologické procesy. Jsem však přesvědčen, že *nutné* je postulovat přinejmenším tato stadia a kroky, a to přesně v tom pořadí, v jakém zde byly uvedeny.

Zatřetí, výše jsme se zabývali pouze vznikem normy sémantické, analogické poznámky však platí i v případě norem syntaktických a fonologických.

Začtvrté, jakékoliv vysvětlení vzniku norem musí být doplněno vysvětlením jejich zániku. V tom spočívá jazyková *změna*. Jediné, co je v tomto smyslu nejspíš třeba udělat, je změnit pořadí uvedených kroků.

EMPATIE JAKO ZÁKLAD JAZYKOVĚTYPOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ

Jazyková typologie se zabývá „jednotou v rozmanitosti“, která se projevuje v jednotlivých jazycích světa, a v současnosti představuje rámec, v němž musí být proveden popis jakéhokoliv konkrétního jazyka. Jak by se měl zkoumat koncept „explikace“ v jazykové typologii? Jakkoli to zpočátku můžeme vnímat jako velmi složité, je třeba se naučit odolat pokušení a nevypůjčit si tento pojem odjinud, např. z disciplín, jako je newtonovská mechanika, Einsteinova teorie relativity, kvantová fyzika, evoluční biologie, teorie chaosu nebo teorie strun. Vhodný způsob, jak postupovat, je pozorovat, co slovy jako „vysvětlit“ nebo „učinit srozumitelným“ míní *sami* jazykoví typologové. Jedině to garantuje dostatečnou míru *autenticity*. Během let jsem používání takových výrazů v typologické literatuře bohatě dokumentoval. Jedním z mých oblíbených příkladů je způsob, jakým Marianne Mithunová (1988) vysvětluje, proč v nejrozličnějších jazycích existuje tak málo příkladů konstrukce typu *N-a-N* (tj. např. *muž a žena*). Níže podstatně rozšířím a rozpracuji její původní vysvětlení (srov. též Itkonen, 2005b, kap. XI).

Pro uživatele jazyků, jako je angličtina nebo finština, je překvapivé a téměř nepochopitelné, že by nějaký jazyk mohl postrádat konstrukce typu *N-a-N*. Jak si takovou skutečnost vysvětlit? Nejprve je nutné rekonstruovat situaci, v níž vyvstává potřeba konstrukcí typu *N-a-N*, a následně ukázat, že i v ní se lze bez nich obejít.

Je dobře známo, že v mluvených vyprávěních se osoby jazykově identifikují jedna po druhé pomocí tzv. „prezentativních konstrukcí“. Předpokládejme, že v nějakém příběhu vyprávěném v jazyce *L* k tomu došlo následujícím způsobem: „Byl muž, udělal *X*...; byla žena, udělala *Y*.“ Následně potřebujeme odkázat na muže i ženu zároveň. Kdybychom se jako uživatelé jazyka *L* do této situace dostali poprvé, jaký jazykový prostředek bychom si pro tento účel vytvořili? Teoreticky bychom si samozřejmě

mohli zvolit spojení *muž a žena*. Stejněho cíle bychom však mohli dosáhnout i ekonomičtěji — volbou plurálního tvaru zájmena pro třetí osobu *oni*. Budou-li se uživatelé jazyka L důsledně držet této strategie, vyjádření typu *muž a žena* se v něm *nikdy* neobjeví. A přesně to nám říkají příslušné jazykové doklady z mnoha nejrůznějších jazyků. (Pro ty, kteří nejsou obeznámeni s jazykovou typologií, může být zajímavé také to, že v mnoha jazycích neexistují větné konektory *a* a *nebo*; srov. Itkonen, 2005a, s. 154–155).

Toto vysvětlení, které jsem právě uvedl, vypadá na první pohled jednoduše. Pokud se však rozebere detailněji, ukáže se, že je poměrně komplikované. Všimněme si, že jsme uživatelům jazyka L připsali takové mentální procesy, jako je jazyková *identifikace* nových referentů (pomocí substantiv) a jejich *reidentifikace* pomocí optimální kombinace *účinnosti* a *ekonomie*. Jediné, na co se může lingvista spoléhat při chápání těchto procesů a při zvažování rovnováhy mezi účinností a ekonomikou, je *empatie*, tj. jeho vlastní schopnost nechat *znovu* proběhnout tyto procesy a *znovu* zvážit danou rovnováhu (abychom použili Collingwoodovu (1946) oblíbenou formulaci). Uživatelé jazyka L byli konfrontováni s problémem vybrat (něco, co považují za) nejlepší *prostředek* pro dosažení svého cíle (tj. pro reidentifikaci už jednou identifikovaného referentu), a pokud lingvista rekonstruuje, co uživatelé jazyka L udělali, využívá k tomu racionální explanaci přesně v tom smyslu, jak jsem ji popsal ve své práci z roku 1983 (viz Itkonen, 1983).

Existuje velmi stará myšlenka, že pokud existuje „nevědomá mysl“, je třeba ji strukturovat analogicky k mysli vědomé:

Připustíme-li existenci spojů mezi předchozími a následnými akty vědomí, je jediným schůdným řešením zůstat v doméně [nevědomého] mentálního a prostředkování mezi nimi si představovat na základě analogie s akty vědomí (Paul, 1975/1880, s. 25; překlad MB z anglického překladu EI).

Všechny tyto vědomé akty [...] [se] zařazují [...] do souvislosti, kterou můžeme ukázat, když provedeme interpolaci zjištěných nevědomých aktů (Freud, 2002/1915, s. 234). [latentní stavy duševního života] mohou být popsány prostřednictvím všech těch kategorií, jež používáme u vědomých duševních aktů, jakožto představy, snahy, rozhodnutí apod. (*ibid.*, s. 235; rozbor viz in Itkonen, 2005a, s. 132–133, 224–225).

Použití *empatie* je založeno na předpokladu, že existuje analogie mezi („nevědomými“) potřebami a názory, které mají historické osoby (např. uživatelé jazyka L), a potřebami a názory, jež historici (nebo lingvisté) *vědomě* postulují jako cíle a předpoklady, které by měli oni sami, kdyby se ocitli ve stejné situaci jako osoby, které zkoumají. Tato metoda se může zdát nespolehlivá, podle mě k ní však neexistuje žádná alternativa. Všimněme si také, že v případě jazykové typologie existuje obrovské množství dokladů z nejrůznějších jazyků (získaných mimochodem tímto „nespolehlivým“ způsobem), které nám pomáhají při navrhování hypotéz o potřebách a názorech v určité situaci, a že tyto hypotézy lze vždy revidovat ve světle nových dokladů.

Pro úplnost se podívejme ještě na jeden příklad. V jazyce hua, používaném ve východní části novoguinejské vysočiny, má sloveso *do-* „jíst“ následující aoristové („deklarativní“) paradigma (duálové tvary jsou vynechány; srov. Haiman, 1980, s. 51; Itkonen, 2005b, s. 59–60):

sg.	pl.
1. <i>do-e</i>	<i>do-ne</i>
2. <i>da-ne</i>	<i>da-e</i>
3. <i>de-e (> de)</i>	<i>da-e</i>

Z našeho „západního“ úhlu pohledu si vysvětlení žádají dvě skutečnosti. Proč jsou totožné jednak tvary 2. a 3. os. pl. a jednak sufixy pro 1. os. pl. a 2. os. sg.? (Stejně jsou koncovky distribuovány i v mnoha jiných papuánských jazycích.)

První skutečnost vysvětluje Foley (1986, s. 69) následujícím způsobem: „Nevyhraněnost a pasivita 2. os. pl. tento tvar spojuje s nepřítomným účastníkem 3. os. pl.“ Co se týče druhé skutečnosti, Foley (1986, s. 73; zvýraznění EI) uvádí:

Splynutí motivované inkluzivním seskupením [*já-a-ty*] lze vysvětlit tím, že je výraznější než seskupení exkluzivní [*já-a-oni*] [...]; seskupení primárních účastníků komunikace, mluvčího a adresáta, vnímají uživatelé jazyka hua pravděpodobně jako důležitější než seskupení jich samých a nějakých osob, které se komunikace neúčastní.

Na těchto vysvětleních není nic pozoruhodného; ilustrují pouze základní aspekty typologovy práce. Důležité je, že potvrzují mou obecnou tezi. Foley využívá empatii čili snaží se přijít na to, co uživatelé jazyka hua a podobných jazyků (nevědomě) považují za „nevyhraněné“, „výrazné“ a „důležité“. Vynakládá stejné *hermeneutické* úsilí jako kterýkoliv historik, jenž, jak to vyjádřil Collingwood (1946), „rekonstruuje myšlenky jiných“ nebo který se, jak uváděl Kuhn (1979), pokouší „dostat do hlav příslušníků určité vědecké komunity, která existovala v určitém předešlém období“.

Na závěr poznamenejme, že stejné postřehy se vztahují i na vysvětlení *gramatikalizačních* procesů, např. na Paulovo (1975/1880) dnes už klasické vysvětlení toho, jak se německé ukazovací zájmeno *das* prostřednictvím reanalýzy a rozšíření gramatikalizovalo jako spojka *dass*. Pointa je v tom, že bychom *odmítli* jakoukoliv navrženou reanalýzu a/nebo rozšíření, u nichž bychom si nedokázali představit, že je *sami* provedeme. Potvrzuje to skutečnost, dobře známá každému, kdo se zabývá gramatikalizací, že když se změna $A > B$ zdá nepochopitelná, prvním krokem k jejímu vysvětlení je postulování určitých přechodových stadií C a D , díky nimž bychom si dokázali představit, že sami provedeme tyto specifitější změny $A > C$, $C > D$ a $D > B$.

Na poměrně vysokém stupni abstrakce potvrzuje popsany přístup Givón (2005):

Prvním imperativem biologického organismu je rozumět. To je vysvětlit — pomocí abduktivního uvažování —, proč se všechny entity chovají tak, jak se chovají (*ibid.*, s. 211). Vědci pouze *rekapituluji* biologické organismy (*ibid.*, s. 204; zvýraznění EI).

Uvědomíme-li si, že mezi Kuhnovou hermeneutickou snahou o pochopení předešlých vědeckých komunit a Givónovým úsilím o rekapitulaci biologických organismů existuje úzká souvislost, dosáhneme silné generalizace. Jazykoví typologové se podle všeho nacházejí někde uprostřed mezi těmito dvěma extrémy.

Další a přímější podporu poskytuje Croftův (2003) pojem typologické explanace. Croft správně poznamenává, že tzv. implikační univerzálie jsou jednoznačně nedostatečné (srov. Itkonen, 1998). Potřebná jsou proto „hlubší vysvětlení“, která podle všeho musí spoléhat na pojmy založené na empatii, jako je „kulturní očekávatelnost“ nebo „výraznost“ (Croft, 2003, s. 115–116), „vysoká výraznost a topikalita“ (*ibid.*, s. 178–179) nebo „kognitivní výraznost“ (*ibid.*, s. 181–183). Bližší detaily uvádím ve své práci z roku 2004 (viz Itkonen, 2004).

HISTORICKÁ POZNÁMKA

V západní filozofii existuje dlouhá tradice, podle níž skutečné znalosti nejsou „znalosti pozorovatele“ neboli naše („externí“) znalosti o událostech v čase a v prostoru, které jsou mimo naši kontrolu, ale „znalosti konatele“ neboli („interní“) znalosti o našem vlastním jednání. Reprezentanty této tradice jsou Platón, Aristotelés, Hobbes, Vico, Kant, Dilthey, Weber, Collingwood a Schütz (srov. Itkonen, 1978, s. 193–198; 2003, kap. 11). Intuice jakožto znalost norem je z definice typem „znalosti konatele“. Jiným (tj. nenormativním) typem „znalosti konatele“ je empatie, v tom smyslu, jak jsme o ní mluvili výše.

LITERATURA:

- COLLINGWOOD, R. G. (1946): *The Idea of History*. Oxford: Clarendon Press.
- CROFT, William (2003²): *Typology and Universals*. Cambridge: Cambridge University Press.
- DE SAUSSURE, Ferdinand (1996/1916): *Kurs obecné lingvistiky*. Praha: Academia.
- FILLMORE, Charles J. (1971): Verbs of judging: an exercise in semantic description. In: Charles J. Fillmore — D. Terence Langendoen (eds.), *Studies in Linguistic Semantics*. New York, NY: Holt, Reinhart and Winston, s. 273–289.
- FOLEY, William A. (1986): *The Papuan Languages of New Guinea*. Cambridge: Cambridge University Press.
- FREUD, Sigmund (2002/1915): Nevědomí. In: Sigmund Freud, *Spisy z let 1913–1917* [Sebrané spisy Sigmunda Freuda, 10]. Praha: Psychoanalytické nakladatelství J. Kocourek.
- GIVÓN, Talmy (2005): *Context as Other Minds: The Pragmatics of Sociality, Cognition and Communication*. Amsterdam — Philadelphia, PA: John Benjamins.
- HAIMAN, John (1980): *Hua: A Papuan Language of the Eastern Highlands of New Guinea*. Amsterdam — Philadelphia, PA: John Benjamins.
- HOYNINGEN-HUENE, Paul (1993): *Reconstructing Scientific Revolutions: Thomas S. Kuhn's Philosophy of Science*. Chicago, IL: The University of Chicago Press.
- HYMES, Dell (1964): Introduction. In: Dell Hymes (ed.), *Language in Culture and Society*. New York, NY — Evanston, IL — London: Harper and Row.
- CHAFE, Wallace (1994): *Discourse, Consciousness, and Time: The Flow and Displacement of Conscious Experience in Speaking and Writing*. Chicago, IL: The University of Chicago Press.

- CHAFE, Wallace (2002): Putting grammaticalization in its place. In: Ilse Wischer — Gabriele Diewald (eds.), *New Reflections on Grammaticalization* [Typological Studies in Language, 49]. Amsterdam — Philadelphia, PA: John Benjamins, s. 395–412.
- CHOMSKY, Noam (1975): *Reflections on Language*. New York, NY: Pantheon Books.
- CHOMSKY, Noam (1986): *Knowledge of Language: Its Nature, Origin, and Use*. New York, NY: Praeger.
- ITKONEN, Esa (1974): Linguistics and metascience. *Studia Philosophica Turkuensia II*.
- ITKONEN, Esa (1978): *Grammatical Theory and Metascience: A Critical Investigation into the Methodological and Philosophical Foundations of "Autonomous" Linguistics*. Amsterdam — Philadelphia, PA: John Benjamins.
- ITKONEN, Esa (1981): The concept of linguistic intuition. In: Florian Coulmas (ed.), *A Festschrift for Native Speaker*. The Hague: Mouton, s. 127–140.
- ITKONEN, Esa (1983): *Causality in Linguistic Theory: A Critical Investigation into the Philosophical and Methodological Foundations of "Non-Autonomous" Linguistics*. London: Croom Helm.
- ITKONEN, Esa (1991): *Universal History of Linguistics: India, China, Arabia, Europe*. Amsterdam — Philadelphia, PA: John Benjamins.
- ITKONEN, Esa (1996): Concerning the generative paradigm. *Journal of Pragmatics*, 25(4), s. 471–501.
- ITKONEN, Esa (1997): The social ontology of linguistic meaning. *SKY: The Yearbook of the Linguistic Association of Finland*, 10, s. 49–80.
- ITKONEN, Esa (1998): Concerning the status of implicational universals. *Sprachtypologie und Universalienforschung*, s. 157–163.
- ITKONEN, Esa (2002): Linguistics as a system of distinct types of ontology-cum-methodology. In: Peter Gärdenfors — Jan Woleński — Katarzyna Kijania-Placek (eds.), *In the Scope of Logic, Methodology and Philosophy of Science*. Dordrecht: Kluwer, s. 431–441.
- ITKONEN, Esa (2003): *What is Language? A Study in the Philosophy of Linguistics* [Publications in General Linguistics, 8]. Turku: University of Turku.
- ITKONEN, Esa (2004): Typological explanation and iconicity. *Logos and Language*, 5(1), s. 21–33.
- ITKONEN, Esa (2005a): *Analogy as Structure and Process: Approaches in Linguistics, Cognitive Psychology and Philosophy of Science*. Amsterdam — Philadelphia, PA: John Benjamins.
- ITKONEN, Esa (2005b): *Ten Non-European Languages: An Aid to the Typologist* [Publications in General Linguistics, 9]. Turku: University of Turku.
- JACKENDOFF, Ray S. (2002): *Foundations of Language*. Oxford: Oxford University Press.
- JAMES, William (1890): *The Principles of Psychology*. New York, NY: Henry Holt.
- KATZ, Jerrold J. (1981): *Language and Other Abstract Objects*. Oxford: Blackwell.
- KUHN, Thomas S. (1979): History of science. In: Peter D. Asquith — Henry E. Kyburg (eds.), *Current Research in Philosophy of Science*. Ann Arbor, MI: Edwards, s. 121–128.
- MITHUN, Marianne (1988): The grammaticization of coordination. In: John Haiman — Sandra A. Thompson (eds.), *Clause Combining in Grammar and Discourse* [Typological Studies in Language, 18]. Amsterdam — Philadelphia, PA: John Benjamins, s. 331–359.
- PAP, Arthur (1958): *Semantics and Necessary Truth: An Inquiry into the Foundations of Analytic Philosophy*. New Haven, CT: Yale University Press.
- PATEMAN, Trevor (1987): *Language in Mind and Language in Society: Studies in Linguistic Reproduction*. Oxford: Clarendon Press.
- PAUL, Hermann (1975/1880): *Prinzipien der Sprachgeschichte*. Tübingen: Niemeyer.
- TALMY, Leonard (2000): *Toward a Cognitive Semantics, Vol. I*. Cambridge, MA: MIT Press.
- TALMY, Leonard (2007): Introspection as a methodology in linguistics. Příspěvek přednesený na konferenci ICLC X. Krakov, červenec 2007.
- TRUBECKOJ, Nikolaj Sergejevič [= TRUBETZKOJ, Nikolai Sergejevich] (1969/1939): *Principles*

- of *Phonology*. Berkeley, CA — Los Angeles, CA: University of California Press.
- ZLATEV, Jordan (2010): Phenomenology and cognitive linguistics. In: Shaun Gallagher — Dan Schmicking (eds.), *Handbook on Phenomenology and Cognitive Science*. Dordrecht: Springer, s. 415–446.
- ZLATEV, Jordan — RACINE, Timothy P. — SINHA, Chris — ITKONEN, Esa (eds.) (2008): *The Shared Mind: Perspectives on Intersubjectivity* [Converging Evidence in Language and Communication Research, 12]. Amsterdam — Philadelphia, PA: John Benjamins.

Martin Beneš | Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.
<benes@ujc.cas.cz>

